BOLLÓK ÁDÁM

Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében

Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez

MTA BTK Régészeti Intézet

BOLLÓK ÁDÁM

ORNAMENTIKA A 10. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

FORMATÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A MAGYAR HONFOGLALÁS KORI DÍSZÍTŐMŰVÉSZETHEZ

BOLLÓK ÁDÁM

ORNAMENTIKA A 10. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

FORMATÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A MAGYAR HONFOGLALÁS KORI DÍSZÍTŐMŰVÉSZETHEZ

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

BUDAPEST 2015

Képfeldolgozás, képszerkesztés
ÉBER MAGDA, SZINYEI VIKTOR

Angol fordítás
SELEANU MAGDALÉNA

Támogató
OTKA
PUB–K 111079
N 72636
K 108670

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Régészeti Intézet

ISBN 978-615-5254-02-4

© Magyar Tudományos Akadémia,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet

© BOLLÓK ÁDÁM

Minden jog fenntartva.

A borítón
Anarcsi hajfonatkorong © Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
Tiszabezdédi tarsolylemez (részlet) © Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
(Fotó: Bollók Ádám)

Felelős kiadó: FODOR PÁL

Tipográfia és nyomdai előkészítés: ABIPRINT Kft., Budapest
Nyomda: KÓDEX KÖNYVGYÁRTÓ Kft., Budapest
Felelős vezető: MAROSI ATTILA

In memoriam
Antonii Nógrádi (1920–2012),
avi materni charissimi

TARTALOMJEGYZÉK

Bálint Csanád: Szubjektív, kutatástörténeti indíttatású előszó XV
Marosi Ernő: Előszó Bollók Ádám formatörténeti tanulmányaihoz XIX
Köszönetnyilvánítás XXV
A szövegben szereplő nem latin betűs szavak átírásáról XXIX
Bevezető gondolatok 1

I. FEJEZET

SKYLLA ÉS KHARYBDIS KÖZÖTT 5
1. A magyar honfoglalás kori művészet természete 5
2. A magyar honfoglaláskor művészete – mint 20. századi konstrukció 10
2.1. Az antikvitás bűvöletében 10
2.2. A nemzeti ornamentika vonzásában 13
2.3. Keletre, Keletre! 29
2.4. Terelőutakon 44
2.5. Egy mag szárba szökken 55
2.6. A magyar honfoglalás kori művészetről alkotott kép kiteljesedése 60
2.7. Egy újrakezdés lehetősége 64

II. FEJEZET

A HONFOGLALÓ MAGYAROK: TÖRTÉNETI BEVEZETŐ 69
1. Egy „új nép” a Kárpátoktól keletre 69
2. A Kárpát-medence a magyarok megérkezésének idején 74
3. A Kárpát-medencei magyar megtelepedés néhány következménye 80

III. FEJEZET

SZEMPONTOK A KÁRPÁT-MEDENCEI 10. SZÁZADI ORNAMENTIKA KUTATÁSÁNAK FOGALMI KERETEIHEZ ÉS MÓDSZEREIHEZ 85

IV. FEJEZET

A LELETANYAG FORRÁSKRITIKAI PROBLÉMÁI 101
1. Külső forráskritikai megjegyzések 102
1.1. Természeti tényezők okozta posztdepozicionális veszteségek 103
1.2. Szuperpozíció – sírrablás – rituális bolygatás 104
1.3. Előkerülés – feltárás – dokumentáció 104
1.4. Restauráció – tárolás – publikáció 107
2. Belső forráskritikai megjegyzések 109
2.1. A források jellege 109
2.2. A reprezentációs tér vizsgálatának lehetőségei 117

V. FEJEZET

A FORRÁSANYAG ÁTTEKINTÉSE . . . 127
1. Néhány megjegyzés a leletanyag időrendi és társadalmi megoszlásáról . . . 127
2. A férfisírokból előkerült, ornamensekkel díszített tárgyak . . . 132
2.1. A férfiak ruházatához sorolható emlékek . . . 132
2.2. Ékszerek . . . 136
2.3. Egyéb viseleti elemek . . . 137
2.4. Fegyverzet . . . 138
2.5. Lószerszámzat . . . 141
2.6. Eszközök . . . 143
3. A női sírokból előkerült, ornamensekkel díszített tárgyak . . . 144
3.1. A nők ruházatához sorolható emlékek . . . 144
3.2. Ékszerek . . . 153
3.3. Egyéb viseleti elemek . . . 154
3.4. Eszközök . . . 154
3.5. Lószerszámzat . . . 155
4. Nem nemspecifikus ornamenshordozó tárgytípusok . . . 155
4.1. A lószerszámzat részei . . . 155
4.2. Eszközök . . . 158

VI. FEJEZET

ADATOK A 10. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCEI ORNAMENSHORDOZÓ TÁRGYAK ELŐÁLLÍTÁSÁNAK INFRASTRUKTÚRÁJÁHOZ . . . 159
1. Felhasznált nyersanyagok . . . 159
1.1. Fémek . . . 159
1.1.1. Nemesfémek . . . 160
1.1.1.1. Arany alapú ötvözetek . . . 160
1.1.1.2. Ezüst alapú ötvözetek . . . 162
1.1.2. Színesfémek és ötvözeteik . . . 165
1.1.2.1. Ón . . . 165
1.1.2.2. Réz alapú és rézötvözetek (bronz, sárgaréz) . . . 166
1.1.2.3. Cink . . . 167
1.1.2.4. Higany . . . 167
1.1.3. Vas . . . 168
1.2. Agancs és csont . . . 168
1.3. Textil . . . 168
1.4. Bőr . . . 169
1.5. Ékkő és üveg . . . 169
2. Alkalmazott technikák . . . 170
2.1. Színes- és nemesfém-megmunkálás . . . 171
2.1.1. Öntés . . . 171
2.1.2. A felület utándolgozása (cizellálása): vésés, csiszolás . . . 176
2.1.3. Kalapálás . . . 177
2.1.4. Forrasztás és hegesztés . . . 178
2.1.5. Granuláció . . . 180
2.1.6. Karcolás . . . 181
2.1.7. Poncolás . . . 182
2.1.7.1. A motívum körvonalainak poncolása . . . 182
2.1.7.2. A belső osztóvonalak végein elhelyezett poncok . . . 182

2.1.7.3. A motívum egyes elemeinek poncokkal való kitöltése 183
2.1.7.4. A háttér poncokkal történő kitöltése 183
2.1.8. Préselés 184
2.1.9. Drótelőállítás 185
2.1.10. Bevonatok 188
2.1.10.1. Tűzaranyozás 188
2.1.10.2. Laparanyozás és lapezüstözés 190
2.1.10.3. Ónozás 191
2.1.11. Berakások 192
2.1.11.1. Tausírozás 192
2.1.11.2. Ékkő- és üvegberakás 196
2.1.12. Polírozás 198
2.2. Agancs- és csontmegmunkálás 198
2.3. Textilművesség 200
2.4. Bőrművesség 201
2.5. Következtetések 204
3. Mesterek, műhelyek 207
3.1. Műhelyek 208
3.2. Mesterek 212
3.3. Műhelyleletek 216
3.4. Textil- és bőrművesség 223

VII. FEJEZET

ADATOK AZ ORNAMENSANYAG OSZTÁLYOZÁSÁHOZ 225
1. Növényi ornamensek: félpalmetták és palmetták 227
1.1. Félpalmetták és körük 230
1.1.1. Szabadon végződő indaszáron ülő félpalmetták és körük 230
1.1.2. Spirálisban (volutában) végződő indaszáron ülő félpalmetták és körük 235
1.1.3. Félpalmetták inda nélkül 240
1.1.4. Mindkét végén félpalmettában végződő indaszár 241
1.2. Palmetták 243
1.2.1. Hasított palmetták 243
1.2.2. Kehelypalmetták 245
1.2.3. Közös vagy iker-indaszárról, illetve félpalmettában végződő indaszárról induló hasított palmetták 246
1.2.3.1. Közös indaszárról induló hasított palmetták 246
1.2.3.2. Iker indaszárról induló hasított palmetták 248
1.2.3.3. Félpalmettában végződő indaszárról induló hasított palmetták 249
1.2.4. Egy archaikus csoport: az összekapcsolt palmetták (ún. virágminta) 249
1.2.5. Háromlevelű palmetták 250
1.2.5.1. Heraldikus liliom avagy a Dreiblatt 251
1.2.5.2. Exkurzus: a kéttagú csüngők ötlevelű palmettái 253
1.2.5.3. Háromlevelű szimmetrikus palmetták 254
1.2.5.4. Háromlevelű szimmetrikus palmetták bezáródó levélvégekkel 255
1.2.5.5. „Szárnypalmetta” avagy egy további háromlevelű szimmetrikus palmettatípus 255
1.2.6. Ötlevelű szimmetrikus palmetták 256
1.2.7. Hét- és többlevelű szimmetrikus palmetták 258
1.2.8. Aszimmetrikus palmetták 258

1.2.9. Egy „Janus arcú” csoport: a kétféle olvasat lehetősége . . . 259
1.2.10. Palmettafa . . . 260
1.3. Folyamatos és megszakadó hullámzó indák . . . 263
1.4. Hullámzó inda (?) a veret szélén . . . 266
1.5. Borostyán . . . 268
1.6. A lótuszbimbó (?) változatai . . . 268
2. Növényi ornamensekből építkező mintafűzés . . . 274
2.1. Középpontos szimmetriára épülő egyszerű minták . . . 274
2.1.1. Hegyükkel egymás felé forduló négy szív alakba írt palmetta . . . 274
2.1.2. Szélesebb végükkel egymás felé forduló négy szív alakba írt palmetta . . . 274
2.1.3. Háromszög vagy rombusz alak köré írt három- vagy ötlevelű palmetták . . . 275
2.2. Hálóminta . . . 280
2.3. Egymásból kinövő levelek alkotta tengelyesen szimmetrikus minták . . . 304
2.4. Egyéb mintafűzéstípusok . . . 313
3. Florálgeometrikus ornamensek . . . 316
3.1. Volutakehely . . . 316
3.2. Egy pár mindkét végén volutában végződő, S-alakú ornamens (ún. volutahorogpár) 317
3.3. Rozetták . . . 318
4. Geometrikus ornamensek . . . 326
4.1. „Futókutya” . . . 326
4.2. Szalagfonat . . . 327
4.3. Körcikk ornamens . . . 328
4.4. Pontkör . . . 329
4.5. Pelta . . . 331
4.6. Swasztika . . . 334
4.7. Pikkelyminta . . . 334
4.8. Szívsor . . . 334
4.9. Hosszú szárú U-alakú motívum belső osztóvonallal . . . 334
4.10. Asztragaloszgyöngy . . . 335
4.11. Gyöngysor . . . 336
4.12. Gyöngy-és-borda . . . 338
5. Geometrikus elemekből építkező díszítőrendszerek . . . 338
5.1. Kör alapú díszítőrendszerek . . . 338
5.2. Rombusz alapú díszítőrendszerek . . . 340
6. Állatalakok . . . 344
6.1. Valós lények . . . 344
6.1.1. Négylábúak . . . 344
6.1.2. Madarak . . . 352
6.2. Képzeletbeli lények . . . 355
6.3. Meghatározhatatlan állatok . . . 357
7. Emberalakok . . . 357

VIII. FEJEZET

ADATOK A KÁRPÁT-MEDENCEI 10. SZÁZADI ORNAMENTIKA KÜLSŐ KAPCSOLATRENDSZERÉNEK VIZSGÁLATÁHOZ . . . 359
1. A Volga és a Kárpátok között: a Subotcy-horizont tárgyainak ornamentális elemei . . . 363
2. A 9. század végétől/10. század elejétől elterjedő új ornamensformák . . . 378
2.1. Kijev és a kelet-európai varég központok . . . 379
2.2. A volgai bolgárok és a Volga-vidék . . . 386

2.3. A Dél-Urál-vidék 389
2.4. Bulgária 394
3. Adatok a Kárpát-medencei 10. századi ornamensanyag gyökereinek kérdéséhez. 403

IX. FEJEZET

A TAPASZTALAT ÚTJAI 429
Bevezetés 429
1. A tiszabezdédi tarsolylemez 429
1.1. A lemez 431
1.2. A sēnmurv. 435
1.3. Az egyszarvú 474
1.4. Tiszabezdéd: egy keresztény képtípus Kárpát-medencei adaptációja 492
1.5. Exkurzus: a bezdédi tarsoly szíjazatát díszítő veretek 499
1.6. Összegzés 501
2. A rakamazi hajfonatkorongpár 502
2.1. A rakamazi korongok 503
2.2. A madáralakok 505
2.3. A heraldikus pózban ábrázolt madár 507
2.4. A csőrből lecsüngő levél vagy ág 516
2.5. A fej „kontyos dísze” 523
2.6. A karmokban tartott állatalakok 524
2.7. Összegző megjegyzések: déli iskolázottságú/eredetű vándorötvös a Kárpát-medencé-ben?. 530
3. Az ibrányi hajfonatkorongpár és köre 533

X. FEJEZET

SZEMPONTOK EGY ANIKONIKUS MŰVÉSZET ÉRTÉKELÉSÉHEZ 543
1. Bevezető megjegyzések 543
2. Három anikonikus művészet és azok háttere 544
3. Szempontok a Kárpát-medencei leletek vizsgálatához 549

XI. FEJEZET

ÖSSZEGZÉS: BIRODALMAK VONZÁSÁBAN 565

THE ORNAMENTAL VOCABULARY OF THE TENTH CENTURY IN THE CARPATHIAN BASIN. FORM-HISTORICAL STUDIES IN THE DECORATIVE ARTS OF THE HUNGARIAN CONQUEST PERIOD (SUMMARY) 573

RÖVIDÍTÉSEK. 591

FELHASZNÁLT IRODALOM. 597

KÉPEK FORRÁSAI 689